

АНТРОПОЛОГІЯ ПЕРФОРМАНСУ ЧИ АНТРОПОЛОГІЯ ВИКОНАННЯ?

У цьому числі «Філософської думки» публікуються матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який був присвячений обговоренню українського перекладу твору Віктора Тернера «The Anthropology of Performance». Семінар відбувся 18 вересня 2023 року в Українському центрі міжнародного ПЕН-клубу за підтримки громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», Міжнародного фонду «Відродження» та Фонду «Міжвухами» в партнерстві з Українським центром міжнародного ПЕН-клубу. Текст українського перекладу представив перекладач твору Максим Коцюба. Експертами були Лесь Белей і Марія Лігус. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Максим Коцюба: Віктор Тернер був одним із найбільш впливових, шанованих і креативних антропологів середини та кінця ХХ століття. Він лишив по собі доволі потужний та різноманітний інтелектуальний спадок. У своїх антропологічних розвідках він критикував класичні ідеї британської й американської антропологічних традицій. Тернер критикував і переформулював такі неусувні поняття для цих антропологій, як «структура», «процес», «ритуал», «функції» й «суспільство», шукаючи те, що дало б йому змогу описувати та тлумачити людські (індивідуальні й колективні) закономірності та інновації, сталість та зміни, неперервність (continuity) та перервність (discontinuity), конфлікти та communitas. Натомість він говорив про «антиструктуру», «виконання» (performance) та «суспільну драму» (social drama), «поле» (field) та «потік» (flow), «умовність» та «дійсність», «досвід» та «символи», «порогове» (liminal) та «порогоподібне» (liminoid). Ці поняття давали йому змогу досліджувати й описувати надзвичайно різні суспільні та культурні явища. Так, від вивчення суспільства ндембу (Африка) він перейшов до досліджень середньовічних і модерних паломницьких рухів та карнавалів, театру, кінематографу, художньої літератури, забав та ігор. І врешті-решт його допитливий антропологічний розум привів його до вивчення людського мозку, адже останні праці він присвятив зв'язку природної еволюції з культурою.

Тернеровий вплив поширився й далеко за межі антропології. І понині він є доволі важливою фігурою для дослідників, теоретиків і практиків театру, здебільшого неklasичного й експериментального. Вагомішими чи краще відоми-

ми лишаються Тернерові погляди на виконання, принаймні для представників виконавських студій (Performance Studies).

Через театр Тернер познайомився із Ричардом Шехнером (Richard Schechner), який став одним із найближчих його друзів та соратників. Він же став і упорядником збірки Тернерових статей та есеїв під назвою «Антропологія виконання» (Anthropology of Performance). Ця збірка вийшла за кілька років після смерті Віктора Тернера і, на думку Шехнера, її метою було показати розвиток і широту Тернерових поглядів. Власне цю збірку я й переклав.

Центральним поняттям, що пов'язує усі ці Тернерові розвідки, є «performance». В україномовному академічному і позаакадемічному середовищі доволі міцно засів передсуд, що «performance» є одним із тих відомих неперекладних понять, які не мають українського відповідника. Але він є. Принаймні у випадку Тернера (і деяких інших антропологів). Звичайно, я не говорю, що збігаються усі відтінки цього поняття, але найвиразніші та найважливіші присутні. Нам важливо, щоби в українському понятті «виконання» зберігалися такі значення англійського «performance»: має йтися, по-перше, про здійснення чи реалізацію задуму, дії, наказу тощо і, по-друге, про відтворення для глядачів якогось художнього твору. Ці значення зберігаються навіть на рівні повсякденної, позаакадемічної мови. Тому я хотів би наголосити, що Тернерове «performance» варто перекладати.

Я пропоную перекласти його як «виконання» (або «виконавство»). Вжиток цього перекладу дозволить уникнути зайвих сенсів мистецького перформансу, а також впливу лінгвістичної філософії. Щодо останнього, то сам Тернер у статті «Антропологія виконання» прямо зазначив, що його виконання не має стосунку до лінгвістики (тут він згадує Ноама Чомські (Noam Chomsky)). Що ж стосується мистецького перформансу, то тут є подвійна проблема. Коли ми говоримо про перформанс, то маємо на увазі сучасне мистецтво (сам термін став уживаним з 70-х років ХХ століття), але в англійській мові це може позначати речі, які стосуються не тільки й не стільки саме сучасного мистецтва. Тому, як на мене, не перекладаючи цей термін, коли не йдеться про сучасне мистецтво, ми накидаємо зайве «виконання», але разом і прибираємо дещо важливе для нього.

Так, у статті «*Образи та відображення: Ритуал, драма, карнавал, фільм та видовище в культурному виконанні*» Тернер згадує свого колегу, антрополога Мілтона Сингера (Milton Singer), який, досліджуючи індійців Мадрасу (штату в Індії), виявив «культурні виконання», що були дуже схожі на наші вистави чи концерти, але включали також і молитви, ритуальні декламації, обряди, церемонії, а їх ми звичай відносимо до царини релігії чи ритуалу, а не мистецтва. Тож антропологію, і Тернера особливо, цікавить дещо ширша дія, яка має більше суспільне значення. Подібного розуміння виконання дотримується Шехнер в анотації до видавничої серії (Performance Studies Series), в межах якої і видано цю збірку.

І насамкінець. Вживання доместифікованого перформансу перетворилося на доволі міцну звичку, але за такою позірною зручністю стоїть те, що ми, по-перше, зміщуємо акцент на сучасні мистецькі практики, а по-друге, певною

мірою фіксуємо і стримуємо розвиток української мови, як академічної, так і позаакадемічної.

Лесь Белей: Переклад частини книги «The Anthropology of Performance» Віктора Тернера, виконаний Максимом Коцюбою, з лінгвістичної перспективи можна оцінити як добрий.

Перекладач гарно передає еквівалентність як на лексичному, так і на синтаксичному рівні, зберігаючи авторський стиль і не калькуючи елементи з мови джерела.

Автор перекладу з увагою ставиться до термінології, хоча коректність термінологічних відповідників краще можуть оцінити спеціалісти.

У таблиці підсумовано мої ключові редакційні пропозиції:

Оригінал	Переклад М. Коцюби	Пропонований переклад
reintegration of the insights	реінтеграцію ідей	реінтеграцію знахідок/ відкриттів
peculiar relationship	своєрідні взаємозв'язки	особливі взаємозв'язки
dominant genres	домінівним жанром	домінантним жанром
...of ongoing social process	...тривкого суспільного процесу	...суспільного процесу, що триває
All anthropologists discover this and it is the problem produced by this disparity which when met with undeterred zeal distinguished the vocational anthropologist from the mere manipulator of abstract anthropological findings.	Усі антрополози виявляють це, і це проблема, яка зумовлена такою невідповідністю, яка, зустрівшись із нестримною заповзятістю, відрізняє професійного антрополога від простого маніпулятора абстрактних антропологічних знахідок.	Усі антрополози виявляють це, і ця проблема, зумовлена такою невідповідністю, у випадку нестримної заповзятості відрізняє професійного антрополога від простого маніпулятора абстрактних антропологічних знахідок.
Stinger found himself confronted	Стингер виявив, що зіткнувся	Стингер зіткнувся
Indians	індіанців	індійців
the ways in which cultural themes and values are communicated	способи того, як передаються культурні теми і цінності	Способи передання культурних тем та цінностей
whose subject and direct object refer to the same person and thing	чий суб'єкт і безпосередній об'єкт відсилають до однієї і тієї ж особи та речі	чий підмет і прямиий додаток — це одна і та ж особа або річ
cultural definition	культурного означення	культурного визначення
festive	святкувальними	святковими
the traditional preoccupation with text alone	традиційні побивання над одним текстом	традиційну концентрацію виключно на тексті

Загалом якість перекладу висока, і ці та інші стилістичні недоліки легко усуваються під час наукового та літературного редагування.

Марія Лізус: Переклад праці Віктора Тернера «Антропологія виконання» («Anthropology of Performance»), здійснений Максимом Коцюбою, вочевидь є важливим етапом поступу українського гуманітарного дискурсу, адже актуалізує методологію перформансних досліджень культури, яка з 1980—1990-х років стала магістральною у гуманітарних науках на Заході. Оскільки це перший український переклад роботи з теорії перформансу, він неминуче провокує дискусію щодо еквівалентного перекладу її ключових понять. Передусім — поняття перформансу, що, на мою думку, не має українського відповідника, який враховував би усі його аспекти, зокрема й ті, про які йдеться В. Тернеру. При цьому, неперекладність аж ніяк не варто вважати вадою чи неповнотою української мови, бо саме наукові дискусії з метою окреслення поняття розвивають концептуальний апарат гуманітаристики.

Як слушно вказує перекладач, крізь призму поняття перформансу В. Тернер досліджує дуже широкий спектр суспільних явищ і культурних взаємодій: ритуали, обряди, ігри, мистецькі практики та інші форми культури (філософію, міфологію) і загалом різноманітні спільні дії, що відбуваються у публічному просторі. Така перспектива розгляду культурного перформансу не локалізує його в мистецькій сфері, тому вживання понять «виконання» чи «виконавство», які в українській мові передусім пов'язані з виконавським мистецтвом (performing art), мені видається недоцільним. «Виконання» (обов'язку/поведінкових зразків/художнього сценарію) корелює з театральними вимірами соціальності й поняттям спектаклю. Хоч «performance» можна перекладати як спектакль, отождолення перформансу зі спектаклем є редукаціоністським, адже значення поняття перформансу не вичерпується сферою мистецьких практик. Отже, хоч перформанс і виникає у 1950—1960-х роках як опозиційний до традиційного виконавського мистецтва жанр, переосмислення перформансу як теоретичного інструменту аналізу культурних практик в антропологічній концепції В. Тернера, зокрема, свідчить про багатовимірність цього рамкового поняття.

Наприклад, В. Тернер акцентує увагу на репрезентаційній функції культурного перформансу. Я згодна з п. Коцюбою, що авторові справді часто йдеться про перформанс як відтворення поведінкових зразків і виконання культурних сценаріїв. Утім, дослідник не зводить перформанс лише до виконання. Так, у перекладі згадуваної статті «Образи і відображення» він пише, що культурні перформанси «не просто відображають чи виражають культуру і культурні зміни, але й самі можуть бути активними агентами змін...». Для обґрунтування цієї ідеї В. Тернер використовує інше засадниче для своєї антропологічної концепції поняття — пороговість (liminality). Пороговість характеризує подію перформансу як межову, в якій через рефлексію культурної дійсності відбувається спільний пошук, створення і презентація її альтернатив. Пороговість культурних перформансів свідчить про те, що під час цих подій відбувається

не лише презентація (виконання) культурних зразків, а й переосмислення їх і трансформація. Ба більше, пороговість як фундаментальна характеристика культурного перформансу зумовлює невизначеність його перебігу і відкритість результатів. Тому, на відміну від виконавства, перформанс хоч і спирається на сценарій, проте завжди його перевершує.

Позиція В. Тернера є суголосною концепціям багатьох теоретиків культурного перформансу, зокрема Р. Шехнера, М. Карлсона, Е. Фішер-Ліхте, П. Фелан, Д. Конкергуда, Дж. Александера та ін., згідно з якими культурні перформанси є унікальними соціальними подіями чи креативними спільними діями, спрямованими на суспільну інтеграцію і консенсус. Така інтерпретація перформансу, що утверджується в результаті перформативного повороту в гуманітарних науках, передбачає розрізнення понять «перформативність» (повторювана якість діяльності/висловлювання) та «перформанс» (унікальна подія), а тому не пов'язана з лінгвістичною філософією, зокрема теорією мовленнєвих актів Дж. Остина. Перформатив як вид мовленнєвого акту, виокремлений Дж. Остином, безперечно має ознаку перформативності, однак не є культурним перформансом.

Отже, на мою думку, в українському перекладі доречно залишити поняття «перформанс». По-перше, його вживання актуалізує в українському академічному дискурсі окремий сформований напрям гуманітарних досліджень і створює семантичний горизонт дослідження культури, зокрема й національної, у термінах культурного перформансу. По-друге, саме поняття перформансу розширює контекст інтерпретації публічного простору як порогового, а перформансних подій — як способів не лише його відтворення, але й зміни. Зрештою, вживання терміна «перформанс» створить контекст для наступних перекладів праць з теорії перформансу і запобіжить термінологічній плутанині.

Максим Коцюба: Тернерова антропологія виконання органічно вписується в його антропологію досвіду, де чи не головними поняттями є ритуал, суспільна драма та виконання. В межах антропології досвіду Тернер намагається поєднати дані власних етнографічних досліджень із теорією досвіду Вільгельма Дильтейа. Так, у збірці «Від ритуалу до театру» він на підтвердження думки, що виконання є частиною досвіду, говорить, що *performance* походить від середньоанглійського *parfournen*, а пізніше *parfourmen*, яке вже походить від давньофранцузького *parfournir* — *par* («thoroughly, цілком, ретельно») плюс *fournir* («furnish, обставляти»). Для Тернера виконання не має структуралістського підтексту *форми* прояву, а має радше процесуальне значення «доведення до завершення» або «завершення». У виконанні вимальовується те, що зазвичай приховане, недоступне повсякденному спостереженню та міркуванню (а це власне і цікавить Тернера найбільше). Дильтей використовує термін *Ausdruck*, «вираз», що походить від *ausdrucken*, буквально «тиснути або вичавити». Тернер вважає, що «сенс» вичавлюється з події, яка або була безпосередньо пережита, або вимагає проникливого, образного розуміння (*Verstehen*). Досвід сам

по собі є процесом, у якому «вичавлюється вираз». Отже, виконання, за словами Тернера, є «справжнім фіналом досвіду». *Виконати* означає завершити більш-менш складний процес, а не зробити один вчинок чи дію (тут Тернер намагається на ритуальну природу виконання і відкриває місток до іншого поняття — драми). Ми повсякчас виконуємо певні дії, у їхньому виконанні витворюється і виявляється наша самість. Спробуйте в цьому реченні замінити виконання на перформанс, чи буде воно зрозумілим? На мій погляд, ні, бо Тернер використовує поняття виконання доволі буквально, і значення його в українській мові зберігається досить точно.

Тернер сам неодноразово натякає, що хотів би використовувати *performance* саме в такому значенні. Так він часто-густо вживає «культурні перформанси», «театральні перформанси» тощо, коли мова заходить про антропологічні розвідки, для того, щоб показати відмінності між ними і антропологічним виконанням. Бо Тернер був свідомий того, як використовують цей термін представники інших дисциплін та наук. Свідомий він був також і того, що його антропологія виконання застосовна і до театру, і до мистецтва загалом.

Єгор Буцикін: Засадничою відмінністю гуманітарної від природничої науки є те, що в гуманітаріїв, як нас порівняти з природничиками, немає універсальної мови описувати всесвіт, тобто математики. Ми ж використовуємо звичайну щоденну мову, втім, надаємо її словам поняттєвого статусу. Це властиво і є наша термінологія. Відтак, на позір видається, що, аби порозумітися, достатньо домовитися про використання того чи того слова. Такий погляд значною мірою спирається на уявлення про мову як виражальну чи комунікаційну систему, що має до діла з відображенням внутрішнього чи зовнішнього, але всякчас незалежного реального світу. Відповідно, найліпший переклад той, що покликається на прагматичний консенсус — мовляв, переклад має бути передовсім зрозумілим. Але що в такому разі мають на увазі під словом «розуміти»?

Якщо розглянути мову з феноменологічного погляду, тоді вже не йдеться ані про граматичну структуру, ані про комунікаційну систему, радше маємо до діла з конститутивним елементом будь-якого можливого досвіду, зокрема й досвіду людського. Мова, або ліпше сказати мовність нашого досвіду, — це завжди здатність щось показувати, а саме показувати світ. Той світ, лише в якому ми й у змозі порушити питання про власне буття. Щоразу, коли мова мовить, у будь-якій оповідці (казка, міф, науковий трактат чи художній роман) виникає світ як окрема річ (осібність якої схоплюють як єдність стилю), виникає світ як сукупність речей, пов'язаних у сенсовий спосіб (тобто реальність у первісному сенсі цього слова). Кожен такий світ містить певні слова, сказати б, «на яких усе тримається» — часто саме ці слова є неперекладними, а історія спроб їх перекласти є історією європейської гуманітаристики, ба навіть історією європейської культури. Ці спроби завжди невдали — ми всякчас щось втрачаємо, але почасти щось виграємо, й це те, що запліднює розвиток

нашої національної культури. Ясна річ, цей розвиток можливий лише у відкритому світі вільного спілкування європейських культур, у тому світі, доступ до якого століттями нам перешкоджала російська культура. Моя теза полягає в тому, що одним з чи не найважливіших завдань сучасної української гуманітарної науки є повернути безпосередній стосунок з вільним світом. Засобом цієї боротьби є переклад.

Інакше кажучи, щоразу, коли хтось англійською каже «mind» чи «apprehension», тобто вживає якусь неперекладність, не просто позначає сукупність речей, яка тікає крізь пальці, бо в українській мові не маємо відповідника, а щось вбачає як зміст свого світу. Мабуть, зайве казати, що неперекладності часто покладають предмет дослідження цілих наук, як-от «mind» у психології чи «performance» в антропології Тернера. Так само як В. Джеймс чи Дж. Дьюї щось бачать, стверджуючи, що психологія є наукою про людський «mind», Тернер щось бачить, кажучи, що предметом антропологічної науки є «performance».

На мою думку, спроба Максима Коцюби перекласти центральне Тернерове поняття «performance» українським «виконання» чи «виконавство» насправді є спробою вгледіти те, що пощастило побачити самому Тернеру — щось достоту особливе. І навіть якщо ця спроба виявиться невдалою — зробити таку спробу вимагає сама ситуація української гуманітаристики.

Наприкінці я хотів би також дати кілька інших порад. Я гадаю варто передати Тернерове розрізнення понять «game» та «play» українською як «гра» та «бава» чи «забава»; «insight» — українським словом «убачання»; «pattern» — українським словом «взірець».

Вахтанг Кебуладзе: У дискусії щодо перекладу ключового поняття антропології Віктора Тернера «performance» ми вкотре повертаємося до важливого питання про різні стратегії відтворення іншомовної термінології. Перекладаючи іншомовні терміни, ми завжди постаємо перед альтернативою — або залишати оригінальне звучання, доместифікуючи іноземне слово, або відшукувати відповідник у мові перекладу. Наукові переклади рясніють словами іншомовного походження. До речі, в такий спосіб вони збагачують мову перекладу. Втім, і пошук відповідників у мові перекладу також слугує розвитку цієї мови. Тому ми маємо застосовувати обидві стратегії. Зазвичай ми використовуємо слово іншомовного походження, щоби уникнути небажаних сенсових конотацій. Утім, в ситуації з поняттям «performance», на думку перекладача, саме українське слово «перформанс» зберігає зайві для поняття Тернера значення, насамперед через те, що воно доволі широко вживано у вітчизняній інтелектуальній традиції. Але, як на мене, саме через таку вживаність це слово вже є доволі звичним, набувши статусу поняття, а тому може бути застосованим і в цьому перекладі з необхідними уточненнями його сенсу, які можуть бути подані в коментарі. Слово «виконання» натомість має доволі розмитий сенс і не виглядає як усталене поняття, що ускладнює його використання в перекладі, а надто з огляду на те, що воно присутнє в назві твору.

Лесь БЕЛЕЙ — кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу мов України
Інституту мовознавства імені О. Потебні НАН України.
<https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>

Єгор БУЦИКІН — кандидат філософських наук,
доцент кафедри фундаментальних дисциплін та інформатики
Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика.
<https://orcid.org/0000-0003-2081-5162>

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
<https://orcid.org/0000-0002-7976-3961>

Максим КОЦЮБА (перекладач) — кандидат філософських наук,
викладач кафедри філософії, біоетики та історії медицини
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця.
<https://orcid.org/0000-0001-5576-7004>

Марія ЛГУС — докторка філософії з філософії,
старша викладачка кафедри культурології факультету гуманітарних наук
Національного університету «Кієво-Могилянська академія».
<https://orcid.org/0000-0002-4091-323X>